

TÓTH ISTVÁNNÉ
Kaposvár

Nyelvtani ismeretek szerzésének útjai az alsó tagozatban

Az általános iskola alapvető nevelési és oktatási célja az önálló ismeretszerzés képességének kialakítása, fejlesztése. Ezáltal válik képessé felnőttkorban szakmai továbbfejlődésre, ezáltal lesz képes eleget tenni a társadalmi-gazdasági mobilizációnak. Az önálló ismeretszerzés felé vezető úton egyik alapvető lépcsőfok a megfelelő olvasási képesség szintje, a másik az ismeretszerzés minél több módjának, lehetőségének megismerése. Ez alkalommal az utóbbi terület vizsgálatával foglalkozom az egyik leglogikusabb tantárgy, a nyelvtan keretében.

Az *Anyanyelvünk* munkáltató tankönyv okos, céltudatos válogatással képes betölteni azt a funkciót, hogy a tanulók minél több ismeretelsajátítási úton jussanak megfelelő fogalmak birtokába. A sikeres megvalósítás érdekében a tanárnak ismernie kell az ismeretelsajátítás lélektanát; hogyan indul külső cselekvéses műveletekkel, hogyan tevődik át a beszéd, majd a belső gondolkodási műveletek szintjére.

Fontos tényező a pedagógiai eszközök célszerű megválasztása:

- a tanulói önállóságot fejlesztő probléma- és feladatmegoldás,
- a szervezési formák (frontális, önálló, individualizált és csoportmunka, feladatlap, programozás),
- technikai eszközök.

Az ismeretek elsajátításának folyamata *modellszerűen leírható*, kidolgozható különleg a vezérlési stratégia.

Az algoritmusok (gondolkodási műveletsorok) céltudatos kérdésekkel, utasításokkal, beszélgetéssel, magyarázattal irányíthatóak. A nyelvtanításban az ismeretszerzés modelljei közül a hagyományos *induktív út* csaknem egyeduralkodó. Célszerű lenne olyan modellek alkalmazása, amelyek a nyelvi tényekhez igazodva, tanulói öntevékenységet, önállóságot igényelve, feladatmegoldás útján juttatják el a tanulót nyelvünk törvényszerűségeinek felismeréséhez.

Először azon modelleket írom le, amelyhez az *Anyanyelvünk* a feladatok csoportosításával, csekély átrendezéssel lehetőséget kínál. Ezután szeretném felhívni a figyelmet egy ismert, de már szinte elfelejtett modellre. Végül egy igen korszerű, de ritkán alkalmazott modelltől lesz szó.

Minden modellhez számtalan példát lehetne sorolni, én mindegyikhez egyetlen példát írtam, mintegy ötletadónak — a többi rábízható a pedagógusok öntevékenységre.

I. 1. A *hagyományos induktív jellegű* feldolgozásmóddal láncszem módjára kapcsolódó gondolkodási műveletsoron vezetjük végig a tanulót:

- az indukciós anyag megfigyeltetése,
  - az indukciós anyag tartalmi elemzése révén a nyelvi tény kiemelése,
  - a jellemző jegyek megállapítása:
- a fogalom lényeges jegyeinek elvonatkoztatása (absztrahálás),

- hasonlóságok, különbségek megállapítása (összehasonlítás),
 szabály- vagy törvényszerűség megállapítása (következtetés, általánosítás),
 — az ismertetőjegyek összegezése után a megállapítás kiterjesztése a fogalom érvényességi körére, a nyelvi jelenség egészére (szintézis).

Modell: *Hagyományos induktív menet*

nyelvi tények feltárása,
 elemzés (analízis),
 általánosítás — tanári irányítással.

Önálló gondolkodásra akkor nevel, ha a tanuló előtt feltárul az induktív feldolgozásmód általános struktúrája.

Előnye, hogy konkrétumból indul, épít a tanulók meglevő ismereteire, tapasztalataira. A tanulót gondolkodási műveletek útján rá kell vezetni az általánosításra.

Pl.: Anyanyelvünk 4. oszt. Mit fejez ki az ige?

Három egymásba fonódó induktív menetben alakítható ki a fogalom (25—41. l.).

2. *Problémafelvetéssel* intuitív helyzetet teremtünk. Egy konkrét helyzet megoldása a feladat, még kell keresni az alkalmazandó szabályt, törvényszerűséget — a tanuló maga fedezi fel. A gondolkodás a konkrétól az absztraktig, majd ismét a konkrétához vezet.

2. modell:

3. oszt. Anyanyelvünk I. 90. l.

Főnév előtt, főnév után

1. Ugyanazt jelentik-e a következő mondatok?

Vettem labdát.

Vettem a labdát. (Kimentem az udvarra és focizni kezdtem.)

Melyik mondat mit jelent? Magyarázzátok el!

Keretezzétek be a mondatoknak azt a részét, amelyik a két mondatban nem egyezik meg!

Jelent-e önmagában valamit ez a rész?

2. Húzzátok alá a hibátlan mondatokat!

Rajzoltam oroszlánt.

Rajzoltam a oroszlánt. Ancsi mögém állt, és kíváncsian nézte.

Rajzoltam az oroszlánt. (Ancsi mögém állt, és kíváncsian nézte.)

3. Melyik kapcsolható az itt levő főnevekhez: a vagy az?

Húzzátok össze!

	újság
	táj
a	villamos
	óvoda
az	iskola
	felleg
	állvány
	pillangó

Mi lehet a szabály? Írjátok le!

Nevelői közlés: Az *a* és *az* szócskák neve: névelő.

Mikor használunk *a*, mikor *az* névelőt?

Modell (*induktív jellegű*):

problémahelyzet teremtése,
nyelvi tények feltárása,
elemzés (analízis),
intuitív általánosítás — minimális irányítással.

3. Szabályalkotási folyamatot indítunk el. A szabály analógiás következtetéssel felismerhető (állandó és változó elemek). Az analógiásor alapján elvonatkoztatással alkotják meg a szabályt.

3. modell:

Kivel? Mivel?

3. oszt. Anyanyelvünk I.

85/3.: Keresd a szabályt!

babá-val	szem-mel	Károllyal	kalapáccsal
labdá-val	csónak-kal	veszéllyel	ésszel

- a) Ha felfedezted a szabályt, folytasd hasonló főnevek toldalékolásával a sort!
Kivel? Mivel?

- b) Húzd alá a következő felsorlásból a fenti szavak írására érvényes megállapítást!
A helyesejtés megegyezik a helyesírással.

A szótó keresése igazít el a helyesírásban.

86/4.: Folytasd a sort!

Mi?	Mit csinál?	Mivel?
has	hasal	hassal
fej		
száj		
kéz		

- a) Olvassátok fel helyesejtéssel a három oszlop szavait!
b) Mi a különbség a második és a harmadik oszlop szavainak a jelentése között?
Mi jelöli ezt a különbséget?
c) Mi a harmadik oszlopba került szavak helyesírásának a szabálya?

Modell (*induktív jellegű*):

egy szabályalkotási folyamat elindításával nyelvi tények feltárása,
elemzés (analízis),
analóg következtetéssel általánosítás.

Pl.: Valamennyi évfolyam munkatankönyvében megtalálhatók az ún. gépes feladatok — kiválóan felhasználhatóak.

4. Hasonló öntevékenységre épít a csoportosításból való kiindulás. Célszerűen alkalmazható, ha egy nyelvtani fogalom felosztását, részeinek rendszerét akarjuk a tanulóval felfedeztetni. Sikerre akkor számíthatunk, ha előzetes ismereteik alapján analógiás úton, megfelelő rendezői elv szerint tudják csoportosítani a szóhalmaz szavait.

A csoportosításból elvonatkoztatással alkotják meg a szabályt.

4. modell:

3. oszt. Anyanyelvünk I. 71. l.

Egy vagy több?

1. Húzzátok egybe az összetartozó képeket és szavakat!

labdák
virág
pillangók
labda
pillangó
virágok

a) Csoportosítsátok az előbbi szavakat elgondolásotok szerint!

Írjátok ide!
Mi a szabály?

b) Írjátok az előző feladat szavait valamelyik csoportba!

egyes számú főnév:
többes számú főnév:
Írjátok át színessel a főnevek végén a toldalékokat!
Mit tapasztaltok?

c) Keressétek meg előbbi csoportosításotokban a többes számú főneveket!

Mi jelöli, hogy ezek a főnevek egyszerre több dolgot neveznek meg?
Jelöli-e azt valami, hogy a főnév egyes számban áll?

Általánosítás:

Milyen számban állhatnak a főnevek?

Mi az egyes számú főnév toldaléka?

Mi a többes szám jele?

Modell (*induktív jellegű*):

nyelvi tények feltárása *csoportosítással*,
elemzés (analízis),
intuitív általánosítás — minimális irányítással.

5. A fogalomalkotás *feladatmegoldással* indul, oly módon, hogy a kialakítandó fogalom *alkalmazása* mintegy beleépül az ismeretszerzésbe. Alkalmas nyelvtani fogalmak és összefüggések kialakítására. A feladat megoldásában alkalmazzák az új fogalmat, használják a kérdéseit — így az általánosítás nem okoz nehézséget.

én   =

te   =

ő   =

5. modell:

3. oszt. Anyanyelvünk II. 72. l.

Kinek a neve helyett?

1. Az alábbi képen Erzsi, Dani és Bélus arra készülnek, hogy felköszöntik édesanyjukat a születésnapján.

Egyezzünk meg, hogy ki mit csinál — javasolja Erzsi.

Én vállalom a torta díszítését. Te? — fordult Danihoz.

Én meg elszaladok gyertyákért, azután felrakom a tortára.

És Bélus? Ő mit csináljon?

— Csomagolja be az ajándékokat.

— Én inkább felraknám a gyertyákat a tortára — húzódozik Bélus. — Tudjátok, hogy nem értek a csomagoláshoz.

Kik mondták és kiről mondták e szavakat:

2. Nevezzétek meg egyetlen szóval a 3 gyereket!

És ha ti is köztük állnátok?

Vagy ha éppen most éreztetek volna hozzájuk játszani? Mit kérdeznének meglepetésekben: Hát ..... mire készültök?

Húzzátok alá a gyerekek neve helyett álló szavakat a szövegben!

6. Csoportosítsátok elgondolásotok szerint a megismert névmásokat!

Általánosítás:

Közlés: A most megismert új szófaji csoport neve: névmás.

Mi helyett állnak? Mit helyettesítenek?

Soroljátok fel őket!

Csoportosítsátok őket!

Közlés: Személyes névmásnak nevezzük.

Modell (induktív jellegű):

alkalmazó jellegű feladatmegoldás,

elemzés (analízis),

általánosítás — tanári irányítással.

6. Atgondolt szervezéssel jó eredmény várható a *csoportmunkától*. A csoportok feladatlapon dolgoznak közösen vagy munkamegosztással. Önállóan végzik az elemzést és az általánosítást. Rendkívül fontos, hogy valamennyi csoport azonos idő múlva fejezze be a munkát, ugyanis a kialakítandó ismeret a csoportok beszámolója révén összegezódik osztályszinten. Célszerűen alkalmazható alkalmazási szabályok felfedeztetéséhez, ha az előző órákon megismerték a fogalom körét, jártasságra tettek szert felismerésükben, helyesírásukban.

Kétféle változat is lehetséges:

— 1-1 csoport 1-1 részterületet vizsgál,

— minden csoport minden részterülettel foglalkozik.

6. modell (az I. vázlat szerint):

3. oszt. Anyanyelvünk I. 35. l. — A tulajdonnevek helyesírása

1. csoport:

35/2.: Írd ide a nevedet és az egyik barátod nevét!

Miért van szükség a nevünkre?

44/1.: Töltsd ki az itt található „adatlap”-ot!

Családi neved:

Utóneved:

Édesapád neve:

Édesanyád leánykori neve:

Testvéreid neve:

Írd ide legkedvesebb íróid, költőd nevét!

Milyen szabályt tudnál megfogalmazni a személynevek írásához?

2. csoport:

41/1/f: Írd le a megismert cicák nevét betűrendben!

46/6/a: Nevezd el a kutyát és a majmot! Írd le a nevüket!

Adjatok nevet a következő állatoknak!

ékszerteknős
aranyhőrcsög
papagáj
ló
víziló

Milyen szabályt tudnál megfogalmazni az állatok saját nevének helyesírásához?

3. csoport:

48/2.: Olvasd el a kép alatti szöveget!

A Hortobágy a legkiterjedtebb magyar pusztá, Európában sincs nagyobb nála. Köröskörül is puszták övezik. A Tisza felől Dorogmánál lépünk a földjére, s a hosszában harmincöt kilométeres út a Kadarcs folyó hídjáig vezet. Az utazó régen sem tette meg egyszerre ezt a napi járóföldet, hanem az út felén, egy szépen ívelő hídfőnél megállt. Meg is állították, vámpénzt kellett fizetnie Debrecen városának.

49/2/b: Írd ki a szövegből a tulajdonneveket!

Csoportosítsd őket!

Írd le lakóhelyed nevét:

s az utca nevét, ahol laktok:

Milyen szabályt tudnál megfogalmazni a földrajzi nevek írásához?

4. csoport:

50/4.: Olvasd el!

A Holdről is ugyanazok a csillagképek láthatók, mint a Földről. Van persze újdonság is. A Föld ott ragyog felettünk, és négyszerte nagyobbának látszik, mint tőlünk a Hold.

Keretezd be a tulajdonneveket!

Miért így kell írni őket?

51/d: Írd le néhány bolygó és csillag nevét! (kapnak segédkönyvet)

Ellenőrizd a Helyesírásunk című könyv 39. oldalának 90. pontjában, hogy jól írtad-e a bolygók és a csillagok nevét.

Milyen szabályt tudnál megfogalmazni helyesírásukkal kapcsolatosan?

5. csoport:

52/7.: Olvasd el a következő szöveg első mondatát!

A Magyar Nemzeti Múzeum az ország egyik legrégebb és legnagyobb gyűjteménye.

Milyen tulajdonnevet találsz benne?

52/8/a: Írd le az iskolád nevét!

b: Írd ide a városotokban (községeitekben) működő egyik intézmény nevét!

c: Ismersz-e országos intézményeket? Írd le a nevüket!

Felismered-e az 52. l.-on látható intézményeket?

Ha igen, írd le a nevüket!

Milyen helyesírási szabályt tudsz megfogalmazni helyesírásukkal kapcsolatosan?

6. csoport:

53/10/2: Nevezd el a képeken látható újságokat!

Milyen újságokat, folyóiratokat olvasol? Írd le a címüket!

Írd le kedvenc könyved címét! Ellenőrizd, hogy jól írtad-e? (Nézd meg!)

53/b: Mi a szabálya az újságcím írásának?

Miért?

Keresd meg a Helyesírásunk című könyv 41. oldalán a 92. szabály a) pontját!

Írd ide a lényegét!

Összegzés: a csoportok beszámolójával.

Rögzítés: kinek, minek lehet saját neve?

Modell (*induktív jellegű*):

feladatmegoldás csoportmunka keretében,

elemzés (analízis),

általánosítás: a csoportok beszámolójával, ill. ezek összegezésével.

II. Méltánytalanul mellőzött forma a *deduktív jellegű* ismeretfeldolgozás. Célszerű alkalmazni, ha olyan új fogalmat akarunk kialakítani, amelyről a tanulóknak előzetes ismeretei egyáltalán nincsenek, tehát igen hosszadalmas eljárás lenne szükséges. Természetesen a tanulók tapasztalatait a lehetséges helyeken bevonjuk. Eredményesen alkalmazható olyan órán is, amelyen több helyesírási szabályt akarunk megtanítani. A közlés után következik a bizonyítás, majd a gyakorlás.

II. 1. modell:

3. oszt. Anyanyelvünk I. 25. l.

Mit jelentenek a szavak?

A szó alakjának és jelentésének fogalmát tanári közlés, magyarázat formában közvetítjük:

A szó fogalmáról annyit már tudunk, hogy beszédünk legkisebb értelmes része, amelynek önálló jelentése van. A szó alkotóelemei az alak és a jelentés. Minden szónak van alakja és jelentése. A szó alakja az a hangsor, amelyet szó kimondásakor kiejtünk vagy hallunk.

Pl.: a *duda* szót a d+u+d+a hangsor alkotja.

Mire gondolunk, ha a *duda* szót halljuk vagy leírjuk?

Feladatok 25—27. l.

A jelentésük alapján különböző csoportba sorolható szavakat szófajoknak nevezzük (31. l.).

Feladatok 27—29. l.

Modell *deduktív jellegű* tanári közlés (magyarázat):

feladatmegoldás: a fogalom érvényességi körének bizonyítása (az általánostól halad az egyesig).

2. Mivel az általános iskola alsó tagozatának nyelvtani anyaga részben koncentrikus felépítésű, gyakran alkalmazható eljárás, amelynek során a *dedukció átvált indukcióba vagy fordítva*.

Az Anyanyelvünk feladatrendszere is hasonló.

Kérdések, utasítások segítségével történik az ismeretek felelevenítése, ezt ismeretbővítés követi induktív úton.

Modell: *deduktív felelevenítés*: kérdések segítségével,

induktív menet — közben deduktív közlés.

Ennél a formánál nem tartottam szükségesnek példa bemutatását, mivel ez a modell gyakran alkalmazott, ismert forma.

III.

1. Gyakran emlegetett, de viszonylag ritkán alkalmazott a *programozott forma*. A tanuló önállóan szerez ismeretet, egyéni ütemben dolgozik, egy lineáris program irányítása szerint. A program a tudnivalókat logikai sorrendben, apró mozzana-

tokra bontja, a feladatok megoldására helyet hagy. Minden lépést feladatmegoldás, azonnali visszacsatolás követ, önellenőrzéssel végezhető. A megoldás elérhető közelségben megtalálható. Ezáltal megtörténik a megerősítés vagy a korrigálás.

Modell: *programozás*

feladatmegoldási sorozat,

elemzés (analízis),

általánosítás — egyénileg, lineáris program szerint.

Ilyen modell az Anyanyelvünkben nem fordul elő.

E témakörben mindmáig a legmagasabb szintű anyagot Szende Aladár készítette. Ötletadóként javaslom Takács Etel munkafüzeteiben az ilyen jellegű részeket (a felső tagozat munkafüzetei). Közismert Gosztonyi Jánosné: Programozott nyelvtanórák 4. osztályban című munkája is.

2. Egyik legeredményesebb forma a *szemiprogramozás*, az egyéni és a frontális osztálymunka váltakozása, tanári irányítással. Önálló feladatmegoldások után, egy-egy részegység végén a visszacsatolás történik közösen. A tanulók megerősítést kapnak vagy korrigálják a megoldásukat.

Alkalmazását az teszi nehezékké, hogy a tanulók egyéni munkaüteméhez rugalmasan alkalmazkodni kell — pótfeladatok adásával, differenciálással. Az Anyanyelvünk ezt teszi lehetővé leginkább. Az új ismeret tanításánál a leggyakrabban alkalmazott forma.

Modell: *szemiprogramozás*

feladatmegoldás: egyéni és frontális osztálymunka váltakozva,

elemzés (analízis),

általánosítás.

Munkám alapjául értelemszerűen az alsó tagozat számára készült Anyanyelvünk című munkatankönyvek szolgáltak, S. Kis Lajosné, B. Fejes Katalin és Nagy J. József munkái.

FORRÁSOK

- [1] Dr. Hoffmann Ottó előadásai (1975). Pécsi Tanárképző Főiskola.
- [2] Dr. Hoffmann Ottó: Ütkeresés az anyanyelvi nevelésben. Módszertani Közlemények 1980. 1. sz.
- [3] Muszty László—Rónai Béla: A magyar nyelvtan tanítása az általános iskolában. Tankönyvkiadó, Bp. 1970. 50—137. l., 180—196. l.
- [4] Szemere Gyula: A magyar nyelvtan tanítása. Tankönyvkiadó, Bp. 1971. 49—78. l., 88—98. l.
- [5] Dr. Szende Aladár: Magyar nyelvtan kísérleti segédkönyv az általános iskola 8. osztálya számára. Bp. 1971.
- [6] Dr. Gosztonyi Jánosné: Programozott nyelvtanórák 4. osztályban. A tanítás problémái sorozat. Tankönyvkiadó, Bp. 1978.